

Marta Bład

Kilka refleksji o ideach i działaniach na rzecz rozwoju obszarów wiejskich

Streszczenie: Artykuł jest zbiorem refleksji związanych z ćwierćwieczem wdrażania w Polsce programów odnowy wsi. Stanowi próbę podsumowania efektów realizacji odnowy wsi w kontekście zgodności tej idei z działaniami praktycznymi. Zdaniem autorki we współczesnym świecie pełnym różnych nieoczekiwanych kryzysów przedsięwzięcia odnowy wsi, polegające głównie na podnoszeniu standardu życia, nie są wystarczające do rozwoju obszarów wiejskich. Jej zdaniem idee: *smart villages*, a nade wszystko *rural resilience* powinny zostać w szerokim zakresie urzeczywistnione w działaniach rozwojowych. Odporność bowiem i zdolność nie tylko do przetrwania, ale też do dobrego, twórczego przejścia przez kryzysy wydaje się niezbędna w globalnych warunkach.

Słowa kluczowe: Polska, obszary wiejskie, odnowa wsi, *smart villages*, odporność wiejska.

1. Wprowadzenie

Ćwierć wieku obecności w Polsce programów odnowy wsi skłania do refleksji osoby zaangażowane naukowo czy praktycznie w tematykę tzw. odnowy wsi (*rural renewal*). Mija także 16 lat od ukazania się pracy pod moją współredakcją naukową, pt. *Odnowa wsi w integrującej się Europie* (Kłodziński, Bład, Wilczyński [red.] 2007). Była ona pełna nadziei na zmianę wizerunku polskiej wsi upatrywaną w działaniach odnowy wsi. Po latach, kiedy optymizm pierwszych sukcesów już nieco osłabł, na odnowę wsi spojrzeć można z większym dystansem, nawet nieco krytycznie. Nie przekreśla to oczywiście słuszności skądinąd pożytecznych działań odnowy wsi, ale pozwala dostrzec perspektywę naznaczoną nowymi wyzwaniem.

Wydaje się bowiem, że działania odnowy wsi (przybierające w dużej mierze charakter przedsięwzięć estetycznych, wizerunkowych – zagospodarowania

Dr hab. Marta Bład, prof. IRWiR PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: marta.blad@wp.pl, ORCID: 0000-0003-3882-6281.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

przestrzeni) w warunkach współczesnego świata nie wystarczają, by uczynić polską wieś sprawnie funkcjonującą w obliczu globalnych wyzwań. Ich realizacja w warunkach względnego zewnętrznego spokoju ma inny wymiar niż dążenie do rozwoju obszarów wiejskich w sytuacji niepewnego świata pełnego nowych wyzwań (nie tylko klimatycznych, lecz także społeczno-ekonomicznych, jak choćby tych wywołanych na początku trzeciej dekady XXI w. przez epidemię koronawirusa czy będących konsekwencjami wojny na Ukrainie). Obszary wiejskie, a personalizując – ich mieszkańcy – muszą włożyć wiele wysiłku w radzenie sobie z rodzącymi się globalnymi wyzwaniami, np. wymuszającymi potrzebę cyfryzacji. Z nowych potrzeb wyrastają nowe koncepcje: tak jest choćby z ideą *smart villages* funkcjonującą dopiero od kilku lat zarówno w Europie, jak i w Polsce. Tak jest również z koncepcją *rural resilience* wskazującą na potrzebę nabywania, budowania i rozwijania odporności (rezyliencji), pomagającej nie tylko dobrze funkcjonować w codzienności, ale też przetrwać kryzysowe sytuacje, co więcej – dobrze, twórczo (rozwojowo) je wykorzystać.

Potrzeba rozwiązań *smart* (głównie: cyfrowych) i rezyliencji dotyka wszystkie wsie – te realizujące tradycyjne działania odnowy wsi oraz te, które tego nie czynią. Trywializując, wobec globalnych wyzwań współczesnego świata wszystkie wsie – zarówno wizerunkowo „brzydkie”, jak i „piękne” – tak samo silnie wezwane są do radzenia sobie z tymi wyzwaniami w interesie dobrobytu społeczności lokalnych.

Celem artykułu była próba podsumowania efektów działań odnowy wsi w kontekście ich zgodności z jej koncepcją. Refleksje na ten temat stanowiły punkt wyjścia do rozważań nad względnie nowymi, dość obiecującymi koncepcjami: *smart villages* i *rural resilience*, które podobnie jak odnowa wsi służą rozwojowi obszarów wiejskich, ale wydają się być adekwatniejsze do wyzwań współczesnego świata.

2. Odnowa wsi (*rural renewal*) – 25 lat funkcjonowania

Działania odnowy wsi, jako już zakorzenione w praktyce, funkcjonują w ramach instytucjonalnych. Na poziomie lokalnym realizowane są jako oddolna inicjatywa w sołectwie lub działania własne gminy, przy wsparciu funduszu sołeckiego lub funduszu celowego z budżetu gminy, a także innych środków finansowych przewidzianych na ten cel w budżecie gminy. Na poziomie regionalnym odbywa się to na bazie wojewódzkich programów odnowy wsi (mechanizm finansowania jest różny w zależności od województwa). Na poziomie krajowym zaś na podstawie ustawy o rewitalizacji. Wreszcie na poziomie europejskim odnowa wsi finansowana jest w ramach Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), a dokładniej działań: „Odnowa i rozwój wsi (2007–2013)” (PROW 2005) oraz „Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich (2014–2020)” (PROW 2013).

Działania w wymienionych ramach formalnych winny być zgodne z ideą odnowy wsi, o której jej inicjator w Polsce – Ryszard Wilczyński – przed 20 laty wyrażał się w ten sposób: „odnowa wsi to proces kształtowania warunków życia ludzi na obszarach wiejskich, którego animatorem i podmiotem jest społeczność lokalna. Oddziałuje on na standard życia i jego jakość oraz źródła utrzymania mieszkańców, jednocześnie zachowując tożsamość wsi wyrażającą się wartościami życia wiejskiego, wzmacnianiem i rozwojem dziedzictwa duchowego, kulturowego i materialnego wsi” (Wilczyński 2000, s. 13).

Istotą odnowy wsi miały być działania oddolne. Rozwój lokalny miał dokonywać się na podstawie zasobów lokalnych (ludzkich i finansowych) oraz być inicjowany oddolnie (*bottom-up approach*) przez lokalną społeczność, opierając się na jej (najlepszym) rozeznaniu rzeczywistych potrzeb (Wilczyński 2008). W praktyce realizacje zgodne z tymi założeniami występują jedynie w pierwszych wyżej wymienionych ramach instytucjonalnych (na poziomie lokalnym w ramach funduszu sołeckiego). I stanowi to przykład prawdziwie oddolnego podejścia. W przypadku odgórnego działania przez rządy krajowe czy programy europejskie (przy wykorzystaniu zewnętrznych instrumentów finansowych) jest to mimo wszystko działanie odgórne. Nie wyklucza ono jednak, że działania mogą wypływać z lokalnych uwarunkowań i obejmować lokalne potrzeby, jednak to one dostosowywane są do ram instytucjonalnych, a nie wypływają z oddolnego zamysłu.

Odnowę wsi można rozpatrywać jako koncepcję, ale jak to bywa z biegiem instytucjonalizowania się danej idei punkt ciężkości przenosi się na ocenę zgodności działań praktycznych z założeniami. Wtedy często okazuje się, że sama idea w mniejszym czy większym stopniu się rozmywa. Dlatego należy zgodzić się z Oskarem Wolskim i Łukaszem Sykałą (2016), że obecnie odnowa wsi stanowi raczej zespół działań praktycznych aniżeli samodzielną teorię rozwoju wsi. Jednakże jako koncepcja czerpie ona z dorobku i wiedzy różnych nauk. Jest zakorzeniona w rozmaitych ideach rozwoju obszarów wiejskich – w paradygmacie rewitalizacyjnym i w koncepcjach wielofunkcyjności, rozwoju zrównoważonego, kapitału społecznego, zasobów lokalnych, podejścia partycypacyjnego czy społeczeństwa obywatelskiego.

Wracając do urzeczywistniania koncepcji odnowy wsi w działaniach praktycznych, w zasadzie została ona zredukowana do działań ściśle inwestycyjnych. W jakimś stopniu jest to spowodowane instytucjonalizacją tych działań. W pierwszym unijnym programie, w którym znalazła się możliwość finansowania działań odnowy wsi w Polsce (PROW 2007–2013), przewidziano „wsparcie inwestycyjne przyznawane na realizację projektów związanych z zagospodarowaniem przestrzeni publicznej” (PROW 2005, s. 312). W założeniu działania te miały wpływać na poprawę jakości życia mieszkańców oraz zaspokojenie ich potrzeb społecznych i kulturalnych oraz wzrost atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej obszarów wiejskich.

W zakres tych przedsięwzięć wchodziły głównie budowy, przebudowy, remonty różnego rodzaju obiektów (publicznych, społeczno-kulturalnych, rekreacyjnych i sportowych). Charakter inwestycyjny utrzymano również w PROW 2014–2020, w którym w ramach działania „Podstawowe usługi i odnowa wsi na obszarach wiejskich” mowa była o „wspieraniu infrastruktury wiejskiej” – o inwestycjach związanych z małą infrastrukturą (w tym gospodarką wodno-ściekową i modernizacją [budową] dróg lokalnych) oraz inwestycjach związanych z zachowaniem dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi (ochrona zabytków i budownictwa tradycyjnego). Ponadto PROW oferował finansowanie inwestycji związanych z podstawowymi usługami lokalnymi dla ludności wiejskiej, w tym rekreacji i kultury, obejmujące też inwestycje w obiekty budowlane związane z promocją lokalnych produktów, jak np. targowiska (PROW 2013, s. 298–299). Widać więc, że w ramach odnowy wsi słowo „inwestycje” było kluczowe i wyznaczało kierunek działań.

Włączenie działań odnowy wsi w zakres finansowania unijnego wywołało niepożądany, choć w pewnym stopniu możliwy do przewidzenia efekt – uzależnienie od środków finansowych Unii Europejskiej (UE). Już 20 lat temu, kiedy Polska dopiero aspirowała do bycia członkiem UE, Tadeusz Hunek (2002) w swojej wizji przewidywał, że w aspekcie strategicznym przed polityką rozwoju gospodarki obszarów wiejskich będzie stała kwestia zdolności do samodzielnego rozwoju w kontrze ze skazaniem tej gospodarki na niekończące się transfery z zewnątrz.

Z badań Doroty Dymek (2019) – dotyczących analizy sołeckich planów odnowy wsi – wynikało, że w związku z możliwością pozyskania finansowania ze środków regionalnych, krajowych i wspólnotowych UE w ramach odnowy wsi miejscowości skupiają się wyłącznie na tych zadaniach, na które mogą otrzymać dofinansowanie (*sic!*). A więc w domyśle: nie na te najpilniejsze, odzwierciedlające rzeczywiste potrzeby. Autorka pisze, że często się zdarzało, iż te działania były nieadekwatne do potrzeb lokalnych społeczności i w małym stopniu wpłynęły na rozwój miejscowości (Dymek 2019, s. 106).

Mówiąc wprost, wypływające z oddolnej inicjatywy działanie odpowiadające realnym potrzebom społeczności zostało jednak zastąpione odgórnymi (przynajmniej ze szczybla gminnego) inicjatywami i działaniami niekoniecznie najpotrzebniejszymi, ale dobrze wpisującymi się w dostępne finansowanie i możliwości wykorzystania unijnych środków pieniężnych.

Dymek (2019) podaje również, że w latach obu okresów programowania – 2007–2013 oraz 2014–2020 – w Polsce dominowały działania realizowane w ramach obszaru drugiego (spośród 10 dostępnych), tj. zaspokojenie potrzeb w zakresie sportu, turystyki i rekreacji. Autorka interpretuje to jako chęć zapewnienia sobie niezbędnej infrastruktury przyczyniającej się do zwiększenia aktywności ruchowej mieszkańców, a także do utworzenia zaplecza rozwoju funkcji turystycznej mogącej

przynosić pozarolnicze źródło zarobkowania. Relatywnie duże zainteresowanie nastąpiło również w działaniach poprawiających stan infrastruktury drogowej i komunikacyjnej. Warto zauważyć, że najmniejszym zainteresowaniem cieszyły się projekty związane ze wspieraniem rozwoju ekonomicznego wsi. Sytuacja ta wystąpiła w skali kraju, jak również w ujęciu regionalnym (Dymek 2019, s. 105). Inny ważny wniosek wypływający z badań Dymek brzmi następująco: mało jest projektów, które traktują proces odnowy kompleksowo; zdecydowana większość uchwalonych planów skupia się na pojedynczych inwestycjach, głównie związanych z rozwojem infrastruktury w danej miejscowości (Dymek 2019, s. 105). Oczywiście sytuacja ta nie wynika ze „złej woli”, ale w dużej mierze z sytuacji finansowej gminy, do której wsie przynależą (ich zależności od czynnika finansowego). Należałoby do tego dodać zdolności aparatu gminnego do rozliczania projektu (kompetencje i umiejętności urzędników), dla którego znacznie łatwiejsze jest rozliczenie konkretnej inwestycji niż kompleksowych działań.

Przenosząc się na szerszy grunt europejski, można przywołać Pata Enrighta (2016), który badając irlandzką wyspę Cape Clear, wykazał, że jednym z dwóch (obok słabej internetowej infrastruktury szerokopasmowej) wskaźników nierównowagi zmniejszającymi odporność jest uzależnienie od dotacji UE (zob. również Strzelecka 2018). Powstaje więc pytanie, które aktualne jest również na gruncie polskim, co stałoby się z programami odnowy wsi, gdyby zabrakło na nie funduszy.

Negatywna strona skądinąd pozytywnego faktu możliwości dofinansowania z UE polega na wytworzeniu się uzależnienia działania od tego rodzaju sposobności i czasami niejako dopasowywania przedsięwzięć do formatu oczekiwanego wsparcia. Trudno jednak nie zgodzić się z argumentem, że niektóre gminy czy sołectwa mogą, właśnie jedynie dzięki dopływowi środków finansowych, zrealizować swoje cele w sytuacji względnej stabilności finansowej. Sukcesy w postaci widocznych efektów działań odnowy wsi (niemniej jednak z reguły inwestycyjnych) można zauważyć w wielu wioskach w Polsce, choć nadal sztandarowym regionem pozostaje województwo opolskie. Na opolską wieś przez 20 lat funkcjonowania programu odnowy wsi trafiło ponad 151 mln zł z funduszy unijnych, a sołectwa zrealizowały 70 tys. projektów o łącznej wartości 380 mln zł (www.odnowawsi.opolskie.pl/o-programie/ [dostęp: 20.09.2023]). Wioski opolskie zostały zmienione wizualnie (przykładowe opisy działań i zdjęcia odnowionych wsi zob. Idziak, Wilczyński 2013, s. 65–70). Realizowanie odnowy wsi w sferze estetycznej zmienia oblicze wsi (na uwagę w tym względzie zasługują badania i publikacje Ireny Niedźwiedzkiej-Filipiak, np. Niedźwiedzka-Filipiak, Kuriata 2010; Niedźwiedzka-Filipiak, Kuriata, Drabiński 2011), jednak spełnia ona swoją funkcję rozwojową, jeśli nie jest celem samym w sobie, ale pociąga za sobą inne przedsięwzięcia mające na względzie rozwój ekonomiczno-społeczny wsi. Trzeba też zaznaczyć, że porządkowanie krajobrazu

i ulepszenia architektoniczne dokonywane pod szyldem działań odnowy wsi można zaliczyć do działań rewitalizacyjnych. Zgodnie bowiem z ustawą „rewitalizacja stanowi proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji” (Ustawa 2015, art. 2.1).

Zatem rewitalizację można uznać za element odnowy wsi rozumianej jako proces poprawy warunków życia mieszkańców obszarów wiejskich. Skoro do działań rewitalizacyjnych zalicza się np.: zorganizowanie sfery rekreacyjno-integracyjnej dla mieszkańców i turystów, odrestaurowanie budynków zabytkowych (w których organizowane są galerie rękodzieła i izby pamięci), rozbudowę przestrzeni sportowo-rekreacyjnej (Szczęsna, Wesołowska 2018, s. 125–126), to równie dobrze te przedsięwzięcia (jeśli chodzi o ich istotę i efekt) mogłyby stanowić działania w zakresie programów odnowy wsi.

Odnowę i rewitalizację różnicować może jedynie inny schemat instytucjonalny działań i finansowania (przy założeniu, że rewitalizacja odnosi się do obszarów zdegradowanych), a w obszarze idei to, że odnowa sięga dalej w swej wizji – ku rozwojowi, który powinien dokonać się dzięki określonej inicjatywie (działania odnowy powinny pełnić funkcję trampoliny rozwojowej).

W realizacji odnowy wsi wpisują się tzw. wioski tematyczne bazujące na charakterystycznym wyróżniku, który w założeniu ma stymulować rozwój wsi (z reguły chodzi o rozwój turystyki wiejskiej). W tworzeniu wioski tematycznej bardziej niż w jakiegokolwiek innej inicjatywie ważna jest autentyczna oddolność i bazowanie na miejscowych zasobach, albowiem sztuczne aplikowanie zewnętrznych wzorców może jedynie zdezintegrować wspólnotę.

Pierwsze w Polsce wioski tego rodzaju pojawiły się w województwie zachodniopomorskim w 2000 r. (Idziak 2008; 2004). Jak podaje Anna Podolska, na Dolnym Śląsku, gdzie pierwsze wioski tematyczne powstały w 2008 r., do pierwszego kwartału 2017 r. było ich 83 (Podolska 2018, s. 145). Są to np.: Tkacka wieś – Włóki, Wioska Czerwonego Kapturka – Wilkocin, Wioska ziołowa – Łazy, Wioska piasku i kamienia – Czaple. Niemniej jednak np. na Pomorzu liczba ta jest znacznie mniejsza – pięć w zachodniopomorskim i cztery w pomorskim (Czapiewska 2018, s. 159). Nie są to imponujące liczby, zatem choć to zjawisko występuje, to jednak nie na szeroką skalę.

Pytania, które powstają w nurcie refleksji na temat działań odnowy wsi, są następujące: na ile zrealizowane działania z zakresu odnowy wsi inicjują rozwój społeczno-gospodarczy? Czy przeprowadzone inwestycje wzmacniają więzi w społeczności lokalnej, czy przyciągnęły inwestorów? Czy zmiana wyglądu wsi pociąga

za sobą zmianę w jakości relacji członków społeczności lokalnej, wspólnego działania? Niewątpliwie dzięki inicjatywom podjętym w ramach programów odnowy wsi wiele wsi polskich jest piękniejszych, następuje rewitalizacja miejscowej zabudowy i ich baza materialna staje się zasobniejsza – co jest bezsprzecznie sukcesem programów odnowy wsi, ale pozostaje pytanie, w jakim stopniu za tymi działaniami stoi także rozwój kapitału społecznego, rozwój ekonomiczny wsi i wykorzystanie nowych zasobów w procesie rozwoju. Te i inne wątpliwości zasługują na pogłębione badania wychodzące poza analizę liczby działań i ilości przeznaczonych na nie środków finansowych.

Praktyka zweryfikowała wiele założeń teoretycznych odnowy wsi, wcale ich nie deklasując, ale uwydatniając potrzebę szerszego spojrzenia na obszary wiejskie, uwzględniając inne ważne kwestie pojawiające się jako odpowiedź na światowe wyzwania, jak np. *smart villages* czy *rural resilience*.

3. *Smart villages* – odpowiedź na wyzwania czasu

Inteligentne wsie to takie obszary wiejskie i społeczności, w których tradycyjne sieci zależności i usługi są rozwijane za pomocą technologii cyfrowych i telekomunikacyjnych w sposób innowacyjny (Hałasiewicz 2020). *Smart villages* jako inicjatywa wspólnotowa została zapoczątkowana stosunkowo niedawno, bo w 2017 r., w ślad za Deklaracją Cork 2.0 i dokumentem „A Better Life in Rural Areas” (Lepsze życie na obszarach wiejskich; EC 2016). Pierwotna definicja *smart villages* z 2017 r. jest następująca: „*Smart villages* to te wsie (społeczności lokalne, regiony), które wykorzystują technologie cyfrowe i innowacje w swoim codziennym życiu, poprawiając w ten sposób jego jakość, polepszając standard usług publicznych i lepiej wykorzystując zasoby lokalne” („EU Action for Smart Villages” – cyt. za Hałasiewicz 2020, s. 183). Ta koncepcja była i jest kierowana głównie do regionów peryferyjnych bądź zapóźnionych w rozwoju tak, by dzięki technologiom cyfrowym i innowacjom wykorzystującym te technologie mogły się one rozwinąć.

W koncepcji *smart villages* chodzi więc głównie o odpowiednią infrastrukturę techniczną i dostęp do szerokopasmowego internetu na obszarach wiejskich w celu zachowania żywotności tych obszarów. Choć nie jedynie cyfryzacja wypełnia koncepcję inteligentnych wsi, jest ona bardzo pomocnym narzędziem do wprowadzania innowacji, stąd rozważania się na niej skupiają. Przywołując informację podaną przez Andrzeja Hałasiewicza (2020, s. 184), w 2019 r. ówczesny komisarz ds. rolnictwa i obszarów wiejskich, Phil Hogan, twierdził, że w UE dostęp szerokopasmowy do internetu ma 80% gospodarstw domowych miejskich, a na wsi tylko 47%. Z kolei według danych Narodowego Planu Szerokopasmowego (2020, s. 15) w Polsce stopień pokrycia obszarów wiejskich zasięgami stacjonarnymi

o ultraszybkiej przepustowości 100 Mb/s i większej wynosi 14%, podczas gdy w miastach powyżej 500 tys. – 48,60% (za 2018 r.). Już na poziomie tylko tych danych widać różnice między wsią a miastem. Jeżeli chodzi o przepustowość co najmniej 30 Mb/s – na wsi procent ten wynosi 33,5%, a w największych miastach – 75,4% (Narodowy Plan Szerokopasmowy 2020, s. 15), natomiast brak zasięgu na wsi wynosi 20,1% wobec 0,2% w miastach. Mowa tu o braku oferty efektywnego dostępu stacjonarnego, realizowanego zarówno za pomocą technologii przewodowych, jak i bezprzewodowych – z wyłączeniem technologii satelitarnych. W konsekwencji obszary wiejskie średnio w całej UE, a także w Polsce, są (oczywiście w określonych miejscach) mniej atrakcyjne dla sektora prywatnego jako miejsce inwestycji (konkurencyjności przedsiębiorstw na rynku), co upośledza lokalny rozwój. Stanowią także (pod względem wykluczenia cyfrowego) mniej atrakcyjne miejsce do życia i co istotne w obecnych czasach – do pracy zdalnej. Jak pokazuje sprawozdanie specjalne Europejskiego Trybunału Obrachunkowego w sprawie upowszechnienia sieci szerokopasmowych w państwach członkowskich UE (Europejski Trybunał Obrachunkowy 2018), mimo poczynionych postępów nie wszystkie cele strategii „Europa 2020” zostały osiągnięte. Zatem planuje się dalsze działania i objęcie instrumentu *smart villages* wsparciem finansowym w projektowanej Wspólnej Polityce Rolnej (WPR) na lata 2023–2027. Polski Projekt Planu Strategicznego dla WPR na lata 2023–2027 (MRiRW 2021) przyjęty przez Radę Ministrów i przekazany do Komisji Europejskiej zakłada wdrażanie koncepcji inteligentnych wsi.

Z polskimi przykładami *smart* rozwiązań można zapoznać się w publikacji *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski* (Kalinowski, Komorowski, Rosa 2021). Jedną z ciekawszych zaprezentowanych w tej pracy inicjatyw dotyczy sołectwa Rzeczenica w województwie pomorskim. Do katalogu działań *smart villages* zaliczono tam: projekt „Zaczytana ławeczka” – na ławeczce został umieszczony kod QR (aplikacja, która zostanie stworzona, umożliwi wypożyczanie książek i sprawdzanie, jakie pozycje są dostępne w danym sołectwie); projekt „Zaczytany Las”, który ma polegać na stworzeniu Leśnej Biblioteki w postaci Drzewa Książek; warsztaty z mechatroniki dla uczniów klas od 6 do 8 szkoły podstawowej (uczniowie będą pracowali m.in. na układach Arduino Uno); planowane oznakowanie gminy nadajnikiem Beacon w ramach promowania atrakcji turystycznych, aby osoby przejeżdżające przez teren gminy miały okazję zobaczyć, za pomocą specjalnie stworzonej aplikacji, jakie atrakcje są na jej terenie (Kalinowski, Komorowski, Rosa 2021, s. 67–68). Przykłady rozwiązań *smart* na obszarach wiejskich są obiecujące, tym bardziej że pomagają w funkcjonowaniu w cyfrowym świecie bądź też redukują wykluczenie cyfrowe, które w szerszej perspektywie jest po prostu wykluczeniem społecznym. Wsie muszą nadążyć nie tylko za miastami w tym względzie, ale też za krajami bardziej rozwiniętymi pod względem cyfrowym. Na krytyczne spojrzenie na inicjatywy *smart*

villages jest jeszcze za wcześnie, gdyż są to dopiero kilkuletnie działania; niewątpliwie obok bezdyskusyjnych zalet smart rozwiązań pojawią się niepożądane efekty uboczne, być może podobne jak w przypadku działań odnowy wsi. Tym bardziej że – jak wspomniano – inicjatywy *smart villages* będą włączone do następnego okresu programowania unijnego i jak każda idea umieszczona w ramach instytucjonalnych mogą być podatne na różnego rodzaju zniekształcenia. Jedną z rodzących się już teraz wątpliwości jest to, że inicjatywy *smart villages*, choć ze swej definicji mają charakter włączający, to wykluczają jednak osoby starsze, które nie posiadały i nie posiadają już z racji swego wieku i swych ograniczeń, umiejętności cyfrowych. Tak zatem charakter inkluzyjny *smart villages* ma także obrzeża ekskluzyjne.

Warto wspomnieć pierwociny tego, co dziś nazywa się *smart villages*, a były nimi telechaty (*telecottages*) już kilkadziesiąt lat wcześniej opisywane i promowane przez Andrzeja Kaletę (2011; 1990; Kaleta, Wiczorkowski 1993), a powstałe w połowie lat 80. XX stulecia w krajach skandynawskich. Te lokalne centra teleinformatyczne miały być – podobnie jak i dziś – instrumentem rozwoju lokalnego i przezwyciężenia przeszkód rozwojowych danej społeczności. Inicjatywy *smart villages*, podobnie jak wcześniej omawiane działania rewitalizacyjne, w pewnym stopniu można zaliczyć do działań odnowy wsi. Zresztą w tenże sposób pojmował telechaty Kaleta we wspomnianych publikacjach – jako element odnowy wsi. Jednakże o ile każda inicjatywa *smart village* jest działaniem odnowy wsi, o tyle nie każde działanie odnowy wsi zaliczyć można do inicjatyw *smart villages*. Zgodnie z uaktualnioną (z 2019 r.) unijną definicją *smart villages* to społeczności wiejskie, które wykorzystują innowacyjne rozwiązania w celu poprawy swojej odporności, bazując na lokalnych mocnych stronach i możliwościach; opierają się na partycypacyjnym podejściu do rozwoju i wdrażaniu strategii poprawy warunków ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, w szczególności poprzez mobilizację rozwiązań oferowanych przez technologie cyfrowe. Widzimy więc, że cyfryzacja nie jest jedynym składnikiem *smart villages*. Tym samym nie jest już on warunkiem *sine qua non*, choć pozostaje pożądanym. Natomiast pojawiła się kategoria „odporności”, czyli rezyliencji, i jak zobaczymy w następnej części artykułu, działania *smart villages* znajdują również część wspólną z koncepcją *rural resilience*.

4. *Rural resilience* – potrzeba odporności¹

Koncepcja *rural resilience* jest dość nowa w odniesieniu do polskich badań. Pojęcie *resilience* w nauce pierwotnie użyte w materiałoznawstwie (Tredgold 1818)

¹ Niniejszy podrozdział opiera się na artykule „*Rural resilience* jako nowa koncepcja rozwoju wsi” mojego autorstwa (Błąd 2022), w którym problem *rural resilience* został omówiony w sposób bardziej gruntowny.

oznaczało sprężystość materiału, a więc zdolność do odzyskiwania oryginalnego kształtu przez zdeformowany przedmiot. Rozwijane następnie było, już jako koncepcja, w ekologii (Holling 1973) i psychologii (Garmezy 1973), a następnie w połączeniu różnych obszarów funkcjonalnych, czego sztandarowym przykładem są badania Carla Folkego (2006) dotyczące odporności społeczno-ekologicznej. Koncepcja *resilience* została niejako wywołana (i powołana do życia) przez coraz bardziej niepokojące zmiany w środowisku przyrodniczym i społecznym, którym należało zaradzić. Terminu *rural resilience* dotyczącego adaptacyjnych systemów społeczno-ekologicznych w powiązaniu z rozwojem obszarów wiejskich po raz pierwszy na polu nauki użyli holenderscy badacze Wim J.M. Heijman, Geoffrey J.L.F. Hagelaar i C. Martijn von der Heide (2007), definiując go jako zdolność do przystosowania się do zmiennych okoliczności zewnętrznych tak, aby zachować satysfakcjonujący poziom życia. Jako że sama kategoria „obszarów wiejskich” jest złożona, bo obejmuje systemy ekologiczne, ekonomiczne i społeczne (szerzej: kulturowe), które wzajemnie są splecione, współzależne i w zasadzie możliwe do oddzielenia tylko w teorii, także koncepcję *rural resilience* należy rozpatrywać w rozmaitych interakcjach. Rozważana jest więc w sposób cząstkowy koncentrujący się na określonym detalu. To jest jej ograniczenie, ale jednocześnie – stanowi pole do głębszej eksploracji i twórczych odkryć.

Spośród dwóch podejść badawczych: podejścia systemowego (*system-oriented*) i podejścia społecznego zorientowanego na „aktorów” społecznych (*agent-oriented*) (Cinner, Barnes 2019; Berkes, Ross 2013) naukom społecznym zdecydowanie bliżej do tego drugiego. Personalizując zbyt przestrzenne w swej wymowie „obszary wiejskie” w *rural resilience*, chodzi bowiem o odporność społeczności zamieszkujących te obszary (czyli o *rural community resilience*), o ich zdolność do dalszego, dobrego funkcjonowania i rozwoju (na płaszczyznach społecznej, gospodarczej i środowiskowej w obliczu zmian – zarówno tych oczekiwanych, jak i nieoczekiwanych). Podejście zorientowane na działające podmioty (agentów) podkreśla sprawczość jednostek i społeczności. Pierwotne rozumienie *resilience* w ogólności dotyczyło umiejętności adaptacji, a więc zdolności dostosowania się do zmieniających się okoliczności zewnętrznych i powrotu do poprzedniej trajektorii funkcjonowania. Koncepcja ta ewoluowała, co skutkowało nowym rozłożeniem akcentów, a mianowicie ideałem stała się zdolność do transformacji oznaczająca predyspozycje do rozwoju lub włączania nowych elementów do dotychczasowego funkcjonowania, które zmieniają zastane trajektorie (Folke i in. 2010; Walker i in. 2004). W tym znaczeniu odporność to nie tylko zdolność do regeneracji, ale też otwartość na nowe możliwości rozwoju poprzez kreatywność jednostkową czy społeczną, rozwijanie mocnych stron społeczności przy uwzględnieniu powiązań i relacji między ludźmi, wykorzystując wspólne dla nich wartości (w psychologii *resilience* rozumiane jest jako zaradność [Kotlarska-Michalska 2016]). Odporność można

też utożsamiać z elastycznością, jak czyni to np. Geoff Wilson (2010), który podkreśla wagę procesu uczenia się społeczności i brania odpowiedzialności za rozwój, jak również wskazuje na potrzebę rozwijania cech wielofunkcyjności potrzebnych do procesów adaptacyjnych.

Jak, a nade wszystko, na czym budować odporność w taki sposób, by przyczyniała się ona nie tylko do przywrócenia stabilizacji, ale też do rozwoju? Co może być taką materią, która stanie się fundamentem *resilience*? Materii i sposobów może być wiele, tak jak wieloraki jest koncept *resilience*; chodzi o to, by w życiu osobistym czy społecznym odkryć to, co może uczynić odpornym – jednostkę lub społeczność lokalną – na zmieniające się warunki.

Jedną z takich „materii” jest cyfryzacja. Wspomniana wyżej koncepcja *smart villages* opierająca się na wykorzystaniu zasobów cyfrowych jako czynnika pobudzającego rozwój lokalny znajduje w tym miejscu część wspólną z koncepcją *rural resilience*. Odporność obszarów wiejskich można bowiem uzyskać także dzięki dostępowi do internetu. Taki punkt widzenia proponują Elisabeth Roberts i współautorzy (2017). Według nich ten, kto ma dostęp do globalnej sieci komputerowej, ma odporność i może ją wzmacniać. Internet jest więc pewnego rodzaju narzędziem, dzięki któremu można nabyć odporność. Autorzy traktują internet jako zmianę społeczną, niezbędną do bycia odpornym. Takie podejście nie uznaje *resilience* jedynie za tradycyjną zdolność do przystosowania się lub odbijania od wstrząsów w systemach – ekologicznych czy społecznych – lecz upatruje odporność w posiadaniu narzędzia (tu: internetu) pozwalającego na osiągnięcie cechy rezyliencji (bycia odpornym). Przy takim podejściu do koncepcji *rural resilience* zagadnienie „bycia odpornym” i „posiadania odporności” wiąże się z tym, że dla społeczności wiejskiej w erze cyfryzacji kluczowy jest powszechny dostęp do internetu. Ci, którzy mają dostęp do szerokopasmowego internetu na obszarach wiejskich, osiągają korzyści ekonomiczne i społeczne (kulturowe) dużo większe niż pozostali. Jednak nie wszyscy decydują się na taki dostęp (mimo że nie mają obiektywnych przeszkód), a w grupie osób będących online nie każdy ma dostęp do niezawodnych, szybkich usług szerokopasmowych. Tak więc wykluczenie ze świata cyfrowego może dotyczyć zarówno nieużytkowników, jak i użytkowników internetu.

W kontekście takiego spojrzenia niezwykle ważna jest polityka cyfryzacyjna na obszarach wiejskich. Wzmacnianie kapitału cyfrowego wspiera bowiem inne formy kapitału (w tym nade wszystko kapitał społeczny), tym samym zwiększa odporność (*resilience*) na tych obszarach. I odwrotnie: niekorzystna sytuacja cyfrowa na obszarach wiejskich zwiększa podatność na zagrożenia i wywołuje tam gorszą sytuację ekonomiczną, społeczną i kulturową, a także niezdolność rozwoju na własnych warunkach. Roberts i współautorzy (2017) piszą, że jest coś szczególnie dyskryminującego dla mieszkańców obszarów wiejskich, którzy nie mogą w pełni

wykorzystać możliwości technologii cyfrowej dostępnej na obszarach miejskich. Wyrównanie różnic między miastem a wsią – zniwelowanie wykluczenia cyfrowego – wymaga wzięcia pod uwagę nie tylko czynników podaży (działań agend rządowych w kwestii infrastruktury), ale też czynników popytu (motywacji i postępowania osób zamieszkujących obszary wiejskie, a będących potencjalnym beneficjentem cyfryzacji). Jak bowiem pokazują badania Sory Park (2017), oddalenie (aspekt przestrzenny) jest silnym predykatorem, wskaźnikiem wykluczenia cyfrowego, ale przepaść cyfrową pogłębiają też inne czynniki społeczno-demograficzne, takie jak poziom wykształcenia i status zatrudnienia.

Wracając do poszukiwań „materii”, na bazie której można budować czy też wzmacniać odporność, literatura naukowa podaje tu różne opcje, np. wkład lokalnych przedsiębiorstw w dobrobyt lokalnej społeczności, dywersyfikacja działań, rozwijanie wielofunkcyjności. Są to tzw. czynniki twarde. Ale równie dobrze mogą to być tzw. czynniki miękkie, rzecz nieuchwytna, ale bardzo realna czy też realnie odczuwalna, będąca motorem działań życiowych, np. szczęście. Enright (2016) przeprowadził badania na irlandzkiej wyspie Cape Clear. Badał on *resilience* na płaszczyznach ekonomicznej, społecznej i środowiskowej, stosując określone wskaźniki. Do płaszczyzny ekonomicznej (obok wskaźników takich jak zadłużenie, warunki mieszkaniowe itd.) zastosował „miękki” wskaźnik, jakim jest szczęście. Nie on pierwszy. Wilson w 2010 r. skonstatował, że „szczęście” (odczucie szczęścia) przyczynia się do wytworzenia i rozwoju kapitału ekonomicznego (*sic!*). Zważmy na to, że poczucie szczęścia jest subiektywne – szczęście jest tym, co poszczególne jednostki czy społeczności uznają za takie, a nie tym, co uważają za nie osoby trzecie. Posiadana baza szczęścia pozwala poszerzać horyzonty i dążyć do większego sukcesu w życiu osobistym i zawodowym (w ten sposób bardzo subiektywny wskaźnik szczęścia może kreować bardzo obiektywne, twarde wskaźniki ekonomiczne). Do poczucia szczęścia przyczyniają się dobre relacje międzyludzkie i satysfakcjonująca komunikacja osobowa – tak uważają Melissa Marschke i Fikret Berkes (2006) badający lokalną odporność, która wpływa na dobrobyt.

Koncepcji odporności musi być wiele, gdyż różnicuje się ona w zależności choćby od skali przestrzennej czy czasowej. Każdy region świata i każdy kraj zmagają się bowiem z innymi problemami, do czego potrzebują uzyskania odporności specyficznej, niemniej istnieją też problemy globalne (co pokazała np. epidemia COVID-19 czy skutki wojny rosyjsko-ukraińskiej) i niełatwo wypracować takie same sposoby radzenia sobie z nimi – choćby z powodu kontekstu kulturowego. Czynniki czasowe odgrywa też ważką rolę, gdyż zmieniający się świat nigdy nie uzyskuje stanu *constans*, a więc i sposoby radzenia sobie ze zmianami mogą stać się nieadekwatne do nadchodzących kolejnych zmian.

5. Wiara jako czynnik wzmacniający odporność – badania własne

W odniesieniu do powyższych konstatacji zarysowujących złożoność koncepcji *resilience*, ale i potrzebę jej rozwijania z uwagi na przydatność tej idei w wypracowywaniu sposobów dostosowywania się do zmieniającego się i zglobalizowanego świata, autorka podjęła badania własne, zainspirowana czynnikiem subiektywnego poczucia szczęścia i innymi nieuchwytnymi czynnikami mogącymi budować czy też wzmacniać odporność. Na warsztat badawczy wzięto temat wiary. Zadano sobie pytanie badawcze, czy wiara może wpływać na kształtowanie/wzmacnianie odporności osobistej i społecznej, tym samym będąc czynnikiem rozwojowym. Innymi słowy, czy i w jaki sposób wiara, ze swej natury mająca wymiar duchowy, oddziałuje na umiejętność dobrego funkcjonowania jednostek i społeczności zarówno w przewidywalnym życiu codziennym, jak i w niespodziewanych wydarzeniach. Okazało się, że widać tu wyraźne zależności. W 2022 r. przeprowadzono badania na próbie 100 respondentów (próba niereprezentatywna traktowana jako *case study*) – mieszkańców obszarów wiejskich diecezji łowickiej (respondenci praktykujący). Wszyscy badani orzekli, że wiara pomaga im w życiu codziennym. Najczęściej wybieranym (możliwość wielokrotnego wyboru) wyjaśnieniem było: „dzięki wierze jestem silniejszy, odważniejszy i lepiej przystosowany do pokonywania zmagañ życiowych” (57 wskazań). Niemal połowie badanych wiara pomaga także patrzeć z ufnością i nadzieją na dalsze życie. Podobna liczba osób uznała, że dzięki wierze akceptuje swój status (kim jest, co posiada) i nie narzeka na swój los, a więc jest szczęśliwa (dzięki odniesieniu do wiary). 40% badanych wiara pomaga widzieć sens ich pracy i życia. Zatem siła, odwaga, ufność, sens – takimi atutami badani mogą się pochwalić dzięki praktykowaniu wiary. Świadczy to o twórczej roli wiary w życiu osobistym badanych.

Funkcja wiary wychodzi jednak poza *stricte* osobiste korzyści wierzących, dotyczące ich percepcji świata, ku korzyściom wspólnotowym. O tym, że wiara pomaga w kontaktach społecznych i zacieśnianiu więzi między mieszkańcami zaświadczyło 97% badanych. Najpopularniejszą odpowiedzią (69 wskazań) tłumaczącą tę więziotwórczą funkcję była ta, że dzięki wierze poszczególne osoby stają się wspólnotą i lepiej się rozumieją jako członkowie grupy o tych samych wartościach.

94% badanych osób uznało, że uczestnictwo w nabożeństwach w kościele, jak również nieformalne spotkania poza obrzędami religijnymi (plac kościelny po nabożeństwach często staje się miejscem ożywionych rozmów) pomagają w przystosowaniu się wspólnoty do różnych kryzysowych niespodziewanych sytuacji. Sprawdzianem jakości odporności badanych osób stała się epidemia koronawirusa. Na pytanie, czy wiara pomogła respondentom przetrwać kryzys covidowy, „tak” odpowiedziało 94% badanych. 3/4 spośród nich tłumaczyło to następująco:

„Uznawałem, że Bóg jest ponad wszystkim i On kieruje światem i mnie przez wszystko przeprowadzi”. Widzimy więc, jak zupełnie niematerialne powody kierowały badanymi. To właśnie świat duchowy stał się dla nich przewodnikiem i ostoją w czasach kryzysu. Wiara/religia była więc dla respondentów czynnikiem tworzącym odporność. Dla 69% badanych wiara była nie tylko czynnikiem podtrzymującym, ale też wzmacniającym, rozwijającym ich odporność, a więc czynnikiem rozwojowym.

Badania te zwracają uwagę na fakt, że nabywanie odporności (a przez to i rozwój – bez odporności nie może być rozwoju, a jedynie przetrwanie) może pochodzić z różnych źródeł, nie tylko z tych oczywistych, jasnych, widocznych i powszechnie akceptowalnych, jak przykładowo wspomniana wyżej cyfryzacja (należąca do sfery ekonomicznej), ale też z tych nieoczywistych, jak poczucie szczęścia (należące do kategorii psychologicznych) czy wiara (należąca do sfery kultury). Zatem czynnik wpływający na odporność, pozwalający na pozytywne radzenie sobie z codziennością, a także z sytuacjami kryzysowymi, który pozwoli nie tylko „przetrwać”, ale też „dobrze, twórczo przeżyć” wcale nie musi być ewidentny. W tym kontekście zadaniem naukowca nie jest subiektywna ocena „jakości” danego czynnika, ale obiektywne jego przyjęcie i uznanie jego roli w budowaniu odporności, jeśli na taką wskazują badane osoby czy społeczności.

6. Podsumowanie

Lokalny działacz z Żywiecczyny, Piotr Topiński, napisał (2005, s. 78): „Samo piękno nie spowoduje rozwoju żadnej gminy”, podkreślając to, że najważniejsi są ludzie, ich aktywność, zainteresowania, motywacje, działania rozwojowe. Idąc tym tropem, piękna wieś (stawszy się taką w wyniku działań odnowy wsi) – estetyczne wiejskie gospodarstwa i zabudowania, zachowany ład przestrzenny itp. – nie wystarczą do dalszego jej rozwoju. Samo piękno, choć może w pewnym stopniu wiązać się z rozwojem (w znaczeniu rozwoju choćby funkcji turystycznej, a w konsekwencji szerzej pojętego rozwoju ekonomicznego), nie jest czynnikiem *sine qua non*, by taki rozwój wystąpił. Zatem oceniając pozytywnie efekty działań odnowy wsi w Polsce (mając na myśli odnowione wioski), mimo krytycznej analizy niektórych aspektów jej funkcjonowania należy zauważyć ich niewystarczalność w obecnym świecie. O ile 25 lat temu u progu funkcjonowania Polski w UE były one wystarczające, o tyle dziś tak nie jest. Nie chodzi tu tylko o ułomność koncepcji czy działań odnowy wsi, ale kontekst innych wyzwań i wymogów współczesnego świata. Można uznać, że odnowa wsi była pierwszym etapem rozwoju polskiej wsi w przestrzeni unijnej, która wtedy potrzebowała zmian nade wszystko infrastrukturalnych i estetycznych. Obecnie wymagania globalnego świata wobec lokalnego są inne: wśród

nich występuje potrzeba digitalizacyjna jako przykład wyzwania szczegółowego, a w perspektywie szerszej – istnieje konieczność uzyskiwania odporności i jej umacniania. *Rural resilience* wydaje się obecnie najpilniejsze. Bez elementu odporności nie będzie bowiem nie tylko przetrwania, ale też rozwoju.

„Nie czas żałować róż, gdy płoną lasy” – tę literacką sentencję Juliusza Słowackiego z tragedii *Lilla Weneda* można odnieść do współczesnego świata. Wydaje się, że w burzliwych czasach, w które niewątpliwie weszliśmy w 2020 r., priorytet należy nadać koncepcjom bardziej odpowiadającym na obecne wyzwania, jak np. *smart villages* czy *rural resilience*. Odnowa wsi już nie wystarczy, by dobrze przejść przez nieprzewidywalność zdarzeń i dostosować się do wymogów rzeczywistości. O ile bowiem w *rural renewal* chodzi o podnoszenie standardu życia mieszkańców wsi i generalnie o „piękną wieś”, o tyle w *smart villages* o coś więcej – innowacyjność – a w *rural resilience* o przetrwanie i dobre, rozwojowe przejście przez kryzys, niezależnie od standardu życia materialnego (chodzi o odporność społeczności lokalnych). Ta triada obrazuje niejako stopnie, którymi musi przejść wieś, nie chcąc być zapóźnioną względem miasta i świata, przy czym – ostatni element triady – jest najszerszą koncepcją, w jakimś stopniu obejmującą dwie poprzednie. Ważną kwestią jest też, by każde działanie na rzecz rozwoju wsi obejmowało cały kapitał społeczno-ludzki danej społeczności wiejskiej, by miało charakter włączający, zwłaszcza tych, którzy najmniej radzą sobie w zmieniającym się świecie. Refleksje te można zakończyć następującym wnioskiem – współczesna wieś będzie żywotna nie tylko wtedy, gdy będzie piękna i doinwestowana, lecz także wówczas, gdy jej społeczność będzie odporna i zdolna dostosować się do wyzwań współczesności.

Bibliografia

- Berkes F., Ross H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, 26 (1), 5–20. DOI:10.1080/08941920.2012.736605.
- Błąd M. (2022). *Rural resilience* jako nowa koncepcja rozwoju wsi. *Wieś i Rolnictwo*, 1 (194), 7–39. DOI: 10.53098/wir012022/01.
- Cinner J.E., Barnes M. (2019). Social dimension of resilience in social-ecological systems. *One Earth*, 1 (1), 51–56. DOI:10.1016/j.oneear.2019.08.003.
- Czapiewska G. (2018). Wioski tematyczne w procesie odnowy wsi pomorskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 49, 155–171. DOI:10.7163/SOW.49.10.
- Dymek D. (2019). Znaczenie odnowy wsi w procesie przemian funkcjonalnych przestrzeni wiejskiej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 53, 95–108. DOI:10.7163/SOW.53.7.
- EC [European Commission] (2016). The Cork Declaration 2.0. A Better Life in Rural Areas. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Enright P. (2016). *Exploring the Resilience of the Oileán Chléire (Cape Clear) Community*. Cork: Cork University Business School.

- Europejski Trybunał Obrachunkowy (2018). Sprawozdanie specjalne nr 12. „Sieci szero-kopasmowe w państwach członkowskich UE – pomimo poczynionych postępów nie wszystkie cele strategii «Europa 2020» zostaną osiągnięte”. Dz.U.U.E.C.2018.195.23.
- Folke C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16 (3), 253–267. DOI:10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002.
- Folke C., Carpenter S.R., Walker B., Scheffer M., Chapin T., Rockström J. (2010). Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15 (4), 20. DOI:10.5751/ES-03610-150420.
- Garmezy N. (1973). Competence and adaptation in adult schizophrenic patients and children at risk. W: S.R. Dean (red.). *Schizophrenia: The First Ten Dean Award Lectures* (s. 163–204). New York: MSS Information Corporation.
- Hałasiewicz A. (2020). Konceptcje ożywienia i wzmocnienia rozwoju wsi. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.). *Polska wieś 2020. Raport o stanie wsi* (s. 179–196). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Heijman W., Hagelaar G., Heide M. von der (2007). Rural resilience as a new development concept. 100th Seminar of European Association of Agricultural Economists – EAAE, June 21–23, 2007, Novi Sad, Serbia and Montenegro. DOI:10.22004/ag.econ.162359.
- Holling C.S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.
- Hunek T. (2002). Projekcja modelu rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce. W: T. Hunek (red.). *Rolnicza Polska wobec wyzwań współczesności* (s. 9–56). Warszawa: Wieś Jutra.
- Idziak W. (2008). *Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne*. Koszalin: Alta Press.
- Idziak W. (2004). *O odnowie wsi. Poradnik*. Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi.
- Idziak W., Wilczyński R. (2013). *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*. Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
- Kaleta A. (2011). „Telechata” jako instrument zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 36 (2), sectio 1, 85–92. DOI:10.2478/v10225-012-0014-5.
- Kaleta A. (1990). Nowoczesne techniki telekomunikacyjne w procesach odnowy wsi. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 133–140.
- Kaleta A., Wieczorkowski K. (1993). Telechata jako instrument kulturowej odnowy wsi. *Kultura i Edukacja*, 1, 43–52.
- Kalinowski S., Komorowski Ł., Rosa A. (2021). *Konceptcja smart villages. Przykłady z Polski*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Grupa Cogito Spółka z o.o. DOI:10.53098/9788389900623.
- Kancelaria Prezydenta RP (2012). Odnowa wsi szansą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Forum Debaty Publicznej „Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju” w związku z 15-leciem odnowy wsi w Polsce. 19 kwietnia 2012 r. Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. https://funduszesoleckie.pl/wwwdane/files/odnowa_wsi_szansa_rozwoju_obszarow_wiejskich_w_polsce_itrq.pdf (dostęp: 20.09.2023).
- Kłodziński M., Błąd M., Wilczyński R. (red.) (2007). *Odnowa wsi w integrującej się Europie*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

- Kotlarska-Michalska A. (2016). Wprowadzenie. Zaradność – wielość znaczeń i kontekstów społecznych. W: A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.). *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia* (s. 9–17). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Marschke M.J., Berkes F. (2006). Exploring strategies that build livelihood resilience: A case from Cambodia. *Ecology and Society*, 11 (1), 42. DOI:10.5751/ES-01730-110142.
- MRiRW [Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi] (2021). Projekt Planu Strategicznego dla WPR na lata 2023–2027 (wersja 0.4) – projekt przyjęty przez Radę Ministrów i przekazany do Komisji Europejskiej. <https://www.gov.pl/web/wprpo2020/plan-strategiczny-dla-wpr-na-lata-2023-2027-wersja-40--przyjety-przez-rade-ministrow> (dostęp: 20.09.2023).
- Narodowy Plan Szerokopasmowy (2020). Załącznik do uchwały nr 27/2020 Rady Ministrów z dnia 10 marca 2020.
- Niedźwiedzka-Filipiak I., Kuriata Z. (2010). *Architektura krajobrazu w programie odnowy wsi polskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego.
- Niedźwiedzka-Filipiak I., Kuriata Z., Drabiński A. (2011). Udział Instytutu Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu w realizacji Programu Odnowy Wsi. W: *IV Polski Kongres Odnowy Wsi. Odnowa Wsi – opinie ekspertów* (s. 26–34). Wrocław: Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego.
- Park S. (2017). Digital inequalities in rural Australia: A double jeopardy of remoteness and social exclusion. *Journal of Rural Studies*, 54, 399–407. DOI:10.1016/j.jrurstud.2015.12.018.
- Podolska A. (2018). Rozwój obszarów wiejskich w oparciu o ideę tworzenia wiosek tematycznych. *Studia Obszarów Wiejskich*, 49: Społeczno-kulturowe, gospodarcze i przestrzenne wymiary procesów odnowy i rewitalizacji wsi w Polsce, 139–154.
- PROW (2013). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- PROW (2005). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Roberts E., Beel D., Philip L., Townsend L. (2017). Rural resilience in a digital society: Editorial. *Journal of Rural Studies*, 54, 1–5. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.06.010.
- Strzelecka E. (2018). Concept of resilience and development of small towns and rural areas. *Barometr Regionalny*, 16 (3), 121–130. DOI:10.56583/br.357.
- Szczęśna J., Wesołowska M. (2018). Rewitalizacja wsi dla rozwoju turystyki na przykładzie województwa lubelskiego. *Studia Obszarów Wiejskich*, 49: Społeczno-kulturowe, gospodarcze i przestrzenne wymiary procesów odnowy i rewitalizacji wsi w Polsce, 121–138. <https://doi.org/10.7163/SOW.49.8>.
- Topiński P. (2005). *Szanse rozwoju wsi. Opisy przypadków w społecznym procesie budowania wizji rozwoju własnej wsi*. Żywiec: Żywiecka Fundacja Rozwoju.
- Tredgold T. (1818). XXXVII. On the transverse strength and resilience of timber. *Philosophical Magazine*, 51 (239), 214–216. DOI:10.1080/14786441808637536.
- Ustawa (2015). Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (Dz.U. 2015 poz. 1777).

- Walker B., Holling C.S., Carpenter S.R., Kinzig A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9 (2), art. 5. DOI:10.5751/ES-00650-090205.
- Wilczyński R. (2008). Programy odnowy wsi w Polsce. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi* (s. 99–116). Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Wilczyński R. (2000). *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Doświadczenia województwa opolskiego*. Poznań: Fundacja Fundusz Współpracy. Program Agrolinia.
- Wilson G. (2010). Multifunctional 'quality' and rural community resilience. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35 (3), 364–381. DOI:10.1111/j.1475-5661.2010.00391.x.
- Wolski O., Sykała Ł. (2016). Zasoby lokalne, odnowa wsi i koncepcje rozwoju obszarów wiejskich. Próba teoretycznego ujęcia zależności. *Studia Obszarów Wiejskich*, 44, 21–38. DOI:10.7163/SOW.44.2.

Some Reflections on the Concepts and Activities for Rural Development

Abstract: This paper contains some reflections related to the quarter-century of implementation of rural renewal programs in Poland. It is an attempt to summarise the effects of rural renewal activities in the context of compliance of the idea of rural renewal with practical activities. According to the author, in the modern world, full of various unexpected crises, rural renewal activities, consisting mainly in raising the standard of living, are not sufficient for the development of rural areas. In her opinion, the ideas of smart villages and, above all, rural resilience should be implemented to a wide extent in development activities. Resilience and the ability not only to survive, but also to get through crises well and creatively, seem to be essential in global conditions.

Keywords: Poland, rural areas, rural renewal, smart villages, rural resilience.